

מגרמניה הנאצית לאוניברסיטה העברית:

קליטתם של ספרי "אוצרות הגולה" בספרייה הלאומית / דניאל ליפסון

תקציר

בניית אוסף ספרייתי אמורה להתנהל לפי מדיניות איסוף המותאמת לצרכי הקוראים ומגבלות התקציב. הדברים מורכבים יותר בספרייה לאומית בה האוסף צריך לשקף את היצירה הספרותית באותה מדינה לאורך שנות קיומה. כשספרייה לאומית היא גם ספרייה אוניברסיטאית קשה עוד יותר לקבוע אפילו מדיניות בסיסית.

הספרייה הלאומית התחילה את דרכה בסוף המאה ה-19 בשם ספריית מדרש אברבנאל, ספרייה קטנה שהתבססה על תרומות כמעט מכל הבא ליד. רצון מייסדיה היה להגדירה כספרייה הלאומית של עם ישראל האוספת את היבול הספרותי והתרבותי של היהדות לדורותיה. בפועל היא שירתה את תושבי ירושלים וסיפקה להם בעיקר ספרות תורנית, ספרי מדע ישנים וספרי קריאה פשוטים בעיקר בעברית. כשעברה הספרייה מבעלות אגודת בני ברית להנהלת התנועה הציונית, היה ברור שהיא זקוקה למדיניות איסוף מסודרת ומתוקצבת. ב-1925 נפתחה האוניברסיטה העברית והספרייה הפכה למוסד אקדמי. וויכוחים בין ראשי והגופים האחראיים על ניהולה נמשכו זמן רב ומה שקבע לבסוף את סדרי בניית האוסף היה משלוחי ספרים מארגוני ידידיה עיקר בגרמניה ופולין. בזכות ספרים אלו שרובם נבחרו בקפידה על ידי מנהל הספרייה הלאומית, הספרייה גדלה מאד בשנות ה-30 והיא יכלה לשרת בנאמנות את חוקריה ואת הקהל הרחב גם כן.

זרם הספרים מאירופה פסק עם פרוץ המלחמה. הספרים שיועדו למשלוח ארצה יחד עם יתר הספריות ואוספים יהודיים בגרמניה ומדינות אירופה הכבושה, הוחרמו בידי הנאצים. בדומה לבעליהם, רובם הושמדו. אך גורמים מובילים בצמרת השלטון הבינו את חשיבות הספרים למחקרי ביטחון ומחקרים אידיאולוגיים והחל איסוף ומיון של ספרים בידי מכוני מחקר נאציים בברלין, פרנקפורט, מינכן ומקומות נוספים. מיליוני ספרים נגנבו על ידי הנאצים במלחמה מכל אויבי המשטר, ובעיקר מהקהילות היהודיות בארצות שנכבשו. חלק גדול מספרים אלו נתגלו לאחר המלחמה בידי צבאות בעלות הברית שהשקיעו מאמצים רבים בהשבתם לארצות מוצאם. מאות אלפי ספרים ממוסדות יהודיים וספריות פרטיות נותרו ללא בעלים. האוניברסיטה העברית שראתה את עצמה כמרכז הרוחני של יהדות העולם לאחר השואה, דרשה נאמנות על הספרים שמספרים היה גבוה בהרבה מתכולת הספרייה הלאומית באותה תקופה. למרות תמיכתם של ארגונים יהודיים אחרים, הממשל הצבאי מגרמניה סירב ולבסוף העניק את האחריות לתאגיד ה-Jewish Cultural Reconstruction JCR)) שקיבל על עצמו את חלוקת הספרים ברחבי העולם היהודי. 191,000 מהם הגיעו לישראל וברובם הודבק תווית הנושא את שם הארגון שהציל אותם. תווית ה-JCR, מעידה על היותם ספרים שנגנבו מבעליהם היהודיים בזמן השואה.

ספרים רבים התגלו גם מחוץ לגבולות גרמניה ונציגי הספרייה הלאומית פעלו במשך שנים רבות כדי לאסוף מאות אלפי ספרים ולהביא לישראל את מה שכונה "אוצרות הגולה". עשרות אלפים מהם שוכנים בבניין הספרייה הלאומית עד היום.

בכנס וושינגטון לאומנות שדודה בידי הנאצים שהתקיים ב 1998 הוחלט על מספר עקרונות המתייחסים לאיתור, זיהוי וסימון רכוש שנשדד בשואה והמצוי היום בגרמניה ומוזיאונים ברחבי העולם. כנסים ומחקרים רבים נעשו בנושא זה בעשרים השנים האחרונות. רוב ההתייחסות היא לפרטי אומנות אבל כיום גם ספריות רבות, בעיקר בגרמניה ואוסטריה מבצעים חקר מוצאות (provenance research) באוספיהם ומאתרים ספרים שנגנבו בשואה. אלפים מהם כבר הוחזרו לצאצאיהם של הבעלים המקוריים.

חקר מוצאות לא נעשה בספרייה הלאומית מעולם.

במחקר זה ניסינו לאתר את ספרי אוצרות הגולה שהגיעו לספרייה הלאומית במטרה לזהות את מדינות הספרייה באותם שנים. ההנחה היתה שסוגי הספרים, שפתם ונושאייהם יעידו על צורכי הספרייה בתקופת קום המדינה. איתור הספרים גם יענה לדרישות בינלאומיות ויאפשר חקר מוצאות ומחקרי המשך. בנוסף רצינו להבין את יחס ראשי ומנהלי הספרייה והאוניברסיטה העברית לספרים להם הם כל כך ציפו, ולתפקיד שיועד להם בביתם החדש בירושלים.

בכדי לבצע את המחקר היה צורך למצוא דרך לאסוף את פרטי הספרים. ספרים אלו קוטלגו ונוספו לאוסף הספרייה הלאומית כמו כל ספר אחר. לא היה איזכור ברשומות הקיטלוג על מוצאם המקורי של הספרים ולא ניתן היה לאתר אותם בחיפוש, לא בכרססת הידנית בזמנו ולא בקטלוג המקוון. היה חשוב לאסוף גם מידע תיעודי בקשר לפעולות ועדת אוצרות הגולה ופעילות הספרייה בנושא, כדי להבין את השתלשלות המהלכים. חיפשנו מידע אודת ספרי אוצרות הגולה והטיפול בהם בארכיונים וברישומים פנימיים של הספרייה הלאומית.

ספרי אוצרות הגולה סומנו בעת שנרשמו בספרי המצאי (ספרי אינוונטר) של הספרייה טרם קיטלוגם. סימונים אלו, שחלקם שגויים, לא מופיעים בקטלוג. מעבר למציאה מקרית של ספר עם תווית JCR, המידע בספרי האינוונטר, שלא נגיש לציבור, הוא העדות היחידה והרשמית להיותם של הספרים "ניצולי שואה".

אספנו 10,281 פריטים מתוך רישומי האינוונטר בשנים 1950-1959 וסיננו מתוכם ספרים לא רלוונטיים או כאלה שלא היה ניתן לנתח. הניתוח עצמו התבסס על המידע הביבליוגרפי והקטלוגי של 8,368 ספרים שנתרו לאחר הסינון. כדי לשלוף את המידע של הספרים ממערכת Alma של הספרייה היה צורך קודם להסב את כל מספרי המדף הרשומים באינוונטר, למספרי מערכת. בעזרת תוכנות Oracle Analytics ו־MARC Edit הכנו מאגר מפורט של הספרים ותאורם הביבליוגרפי הכולל נושא, שנה, שפה, מו"ל ומקום הדפסה.

כדי להבין מהם סוגי הספרים שנקלטו היה צורך לקבץ את 2,365 הנושאים הייחודיים בהם מופתחו הספרים, למספר נושאים כלליים המכילים תתי נושאים רבים. זאת עשינו באמצעות תוכנת Open Refine. את הממצאים הסופיים הצגנו בעזרת גרפים שיצרנו בעזרת Excel ב pivot tables. את הנתונים המתגלים בגרפים והמסקנות הנובעות מהם ניסינו להבין לאור מסמכי התכתובות הרבים והפרוטוקולים של ישיבות הוועדה להצלת אוצרות הגולה וה- JCR. הסיפור הנחשף מבין השורות משתנה לאורך התקופה ומושפע מהבנת גודל אסון השואה והעלייה הגדולה שלאחריה יחד עם הקמת מדינת ישראל ושיתופי הפעולה עם ארגונים יהודיים בינלאומיים ומוסדות ישראלים בארץ.

תחילה דרשה האוניברסיטה נאמנות על כל הספרים. היא בוודאי לא יכלה לאמץ את כולם והיה ברור שתתבצע חלוקה. אבל מהחומר הארכיוני בשנים הראשונות של פעילות הוועדה עולה לכאורה שדאגותיה היו בעיקר להעשרת הספרייה הלאומית. דו"חות ומכתבים ארכיוניים אחרים מעידים על גישה אחרת. האוניברסיטה הבינה את אחריותה כלפי העם היהודי בארץ וראתה את עצמה מחויבת בהעברת התרבות היהודית ההיסטורית מהגולה למדינת ישראל, המרכז הרוחני החדש של האומה. שליחים יצאו לאירופה לבחור ספרים הן לספרייה והן ליתר המוסדות בארץ אבל כאן המסמכים שבים ומדגישים בעיקר את צרכי הספרייה הלאומית. המכתבים שנשלחו מספרים על קשיים ואף וויכוחים לגבי חלוקת הספרים בין הארגונים היהודיים וכל זאת עוד לפני הגעתם ארצה וחלוקתם בישראל.

מסקנת הביניים היתה שהספרייה חיפשה עבור עצמה אוספים וספרים איכותיים וחשובים וגם מבחר גדול ומגוון של יצירות יהודיות שיצאו לאור לאורך היסטוריית הדפוס. יתר הספרים, שחלק גדול מהם היו ספרות דתית ליטורגית ולמדנית, נדרשו על ידי מוסדות תורניים ודתיים. ספרים אחרים הגיעו לספריות ציבוריות ובתי ספר.

אך מידע זה לא תואם לנתונים הסטטיסטיים. מהגרפים אנו למדים שהספרייה קלטה מהדורות רבות של ספרים זהים חסרי ערך, לכאורה מיותרים ולא מתאימים לצרכיה. ספרים כמו סידורים, מחזורים, ספרי תהילים, ספרות עממית ביידיש ועוד, היו דרושים מחוץ לכותלי הספרייה אך בכל זאת אנו מוצאים אותם נקלטים בהמוניהם באוסף הספרייה הלאומית, דבר שלא ראינו בשנים מלפני השואה.

לדעתנו את ההסבר לתופעה ותירוץ הסתירה לכאורה, ניתן להבין לא דרך תוכן הספרים ונושאייהם, אלא בראייה היסטורית ומתוך ההכרה בצורך לשמר ולתעד את צורכי הלימוד, רמת ההשכלה, האמונה והתרבות של יהודי גלות אירופה לפני השואה.

לא נתגלה מדיניות איסוף רשמית של הספרייה באותם שנים וסביר להניח שלא היה כזה. לספרייה בוודאי לא היו כוונות איסוף כוללניות כמו היום. היא התאמצה לאסוף ספרים הדרושים לאוסף הלאומי ולמחקר האקדמי, אבל בד בבד נראה שהיתה הבנה שגם ספרים לא שימושיים ואפילו חסרי ערך, יכולים, דרך התיאור

הביבליוגרפי שלהם להעיד על מגמות בצריכת ידע, שינויים תרבותיים ודתיים ותולדות הספר העברי במקומות
וזמנים שונים מאז המאה ה-15 ועד לסגירת בתי הדפוס בשואה.
ספרים אלו, המיותרים לכאורה, היו הכרחיים להקמת מפעל הביבליוגרפי של הספר העברי, רעיון שהוצע עוד
לפני השואה, עלה שוב אחריה והתגשם רק בשנות ה-60.

מספר מערכת : 9926686435105776